
ZSEMLYEI JÁNOS

**A MAI MAGYAR NYELV
SZÓKÉSZLETE**

I. rész

Kolozsvár, 2009

Részletek a szerző *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai* című egyetemi jegyzetéből,
(Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 2002)

Zsemlyei Borbála engedélyével

TARTALOM

Bevezetés ...3

1. A szó, a szókészlet és a szókincs ...3
 - A) meghatározások ... 3
 - B) A szókészlet és a szókincs ... 4
2. A szóval, szókészlettel, szókincessel foglalkozó tudományágak ... 4

I. Szókészlettan (lexikológia) ... 5

A mai magyar nyelv szókészletének mennyiségi vizsgálata ... 5

A mai magyar szókészlet tagolódása ... 8

- 1) A szókészlet tagolódása a szavak társadalmi fontossága szerint ... 8
 - 2) A szókészlet nyelvváltozatokénti rétegződése ... 10
 - A) Normatív nyelvváltozatok ...10

A következő számok tartalmából:

- B) Területi nyelvváltozatok
 - C) Társadalmi nyelvváltozatok
- 3) A szavak megoszlása az élőnyelvi használathoz viszonyítva
 - Az archaizmusok
 - A neologizmusok
- 4) A szavak eredet szerinti megoszlása
- 5) A szavak csoportjai az egyénhez való viszony szerint
 - Az egyén szókinccse
- 6) A szókészlet stilisztikai rétegződése
- 7) A szavak egyéb csoportjai

Változások a mai magyar nyelv szókészletében ...

A jegyzet II. része lapunk szeptemberi számában jelenik meg

BEVEZETÉS

1. A szó, a szókészlet és a szókincs

A) Meghatározások

A **szó** a hangnál nagyobb, a mondatnál kisebb nyelvi egység. Rendkívül bonyolult nyelvi jelenség, a nyelvtudományban máig sincs általánosan elfogadott meghatározása. A szónak ugyanis más-más tulajdonságai tűnnek elő, ha jelentése, alakja vagy pedig funkciója felől közelítünk hozzá. De ma már eléggé közismert, hogy a **szó** megnevezés legalább három különböző dolgot jelöl: szótári szót, szóelőfordulást, szóalakot.

A **szótári szó** a mondatban szereplő szóelőfordulásoknak a jelektől és a ragoktól megfosztott része, azaz szótározható szókészletbeli egység. A szótárakban ez a címszó. Például *fekete, ablak, jár*. A szótári szó voltaképpen egy absztrakció. Ennek döntően megnevező funkciója van: jelöli és rögzíti a valóságról kialakított fogalmainkat és a köztük lévő viszonyokat az önálló hangalak meg az egységes jelentés révén. A nyelv szótározható szókészletbeli egységét **lexémának** is nevezik. A lexéma elemi és szerkesztett lehet. Az **elemi lexéma** egyetlen jelentést hordozó egységből (morfémából) áll, azaz tőszó: *él, tavasz, hat* stb. A **szerkesztett lexéma több** szóeleméből (morfémából) épül fel, azaz képzett, igekötős vagy összetett szó: *legetés, megír, örökzöld* stb. A lexémákra a **szótári alakokkal** szoktunk hivatkozni. Ezek nyelvenként eltérők lehetnek. A környező indoeurópai nyelvek szótárainak gyakorlatában például az igék infinitivusi alakjukban szerepelnek (*singen, to sing, chanter, a cânta* stb.), hiszen ezekben a nyelvekben az igeragozás ismeretéhez ez az alak nyújtja a legtöbb támpontot. A magyar szótárakban viszont az egyes szám 3. személyű igealak a szótári alak (*énekel, alszik*), ugyanis ebből azt is lehet látni, hogy ikes vagy iktelen-e az ige. Márpedig a magyar igék ragozásában ez a fontosabb, hiszen a főnévi igenév nem különbözik igecsoportok szerint. A magyarban általában a rag és jel nélküli alakok a szótári alakok. Így például az „Ott iszik az öreg a tanáccsal sorban: / De mintha keserűt érezne a borban” (Arany) mondatban 11 lexéma található: *a(z), ott, iszik, öreg, tanács, sor, de, mintha, keserű, érez, bor*.

A **szóelőfordulás** a szótári szók tényleges megjelenése, tulajdonképpen minden különírt egység, ahogy és ahányszor a mondatban, a szövegben előfordul. Pl. a következő szövegrészben: „Ebben az üzletben jobb kenyéret árulnak, mint a másokban. Itt a kenyér mindig frissebb, mint abban” a szótári szavak az *ez, a, az, üzlet, jó, kenyér, árul, mint, másik, itt, mindig, friss, az*, a szóelőfordulások az *ebben, a, az, üzletben, jobb, kenyéret, árulnak, mint, másokban, itt, kenyér, mindig, frissebb, abban*. A szakirodalomban előforduló *token (jel)* és *type (típus)* műszavaknak valójában ugyanaz a jelentésük, mint a *szótári szó*-nak, illetőleg *szóelőfordulás*-nak.

A **szóalak** a szótári szók valamennyi lehetséges szóelőfordulásának, vagyis minden toldalékos (jeles, ragos) és toldalék nélküli formájának egyike. Például a *szép* szóalakjainak sorába tartozik a *szép, szépen, szebb*; az *olvas* szóalakjai az *olvas, olvasok, olvastam, olvass* stb. A szóalak rendszerint egy fogalmi és egy viszonyjelentést együtt, egy alakban hordoz, azaz átmenet a szótári szó és a szóelőfordulás között. A szóalak szerkesztés eredménye, ezért alaktanilag elemezhető, jelentéssel is bíró kisebb részekre bontható. A szóalakok ugyanakkor kisebb-

nagyobb rendszereket alkotnak, ha a szótári szókhöz hasonló jellegű toldalékok járulnak. A szóalak az azonos szóelőfordulások osztálya.

A nyelvben fogalomjelölő szerepük nemcsak az egyes szavaknak lehet, hanem több szóból álló kifejezéseknek is, a frazeológiai egységeknek, a frazémáknak. Például a *bőjti szél, mezei virág, dugába dől, gyököt von, ordít, mint a fába szorult féreg* nyelvi funkciójukat tekintve többé-kevésbé egyes szó értékűek. – Erről később külön fejezetben lesz szó.

B) A szókészlet és a szókincs

Egyesek különbséget tesznek a szókészlet és a szókincs között. Eszerint a szókészlet egy nyelv, nyelvréteg közösségi jellegű, társadalmi érvényű szavainak és szó értékű kifejezéseinek összessége. A szókincs az egyén, az egyes ember által ismert és használt szavak és kifejezések együttese. Egy gyermeknek, egy felnőttnek, egy írónak tehát szókinccse van, a magyar nyelvnek, a közéletnek, egy-egy tudományágnak, szakmának, valamely nyelvjárásnak pedig szókészlete.

2. A szóval, szókészlettel, szókinccsel foglalkozó tudományágak

A szóval, szókészlettel, szókinccsel több tudományág is foglalkozik. Ezek a szótan részei. Magát a szóállományt a **szókészlettan** vagy **lexikológia**, a szavak jelentéstani oldalát a **szójelentéstan** tanulmányozza. A szójelentéstannak két része van: a) a **szemasziológia**, amely a jelölőből indul ki, és így jut el a jelölthöz, b) az **onomasziológia**, amely a jelöltből indul ki, és innen ér el a jelölőhöz. Arra a kérdésre válaszol, hogy pl. egy bizonyos fogalomnak milyen elnevezései vannak egy nyelvben vagy egy nyelvváltozatban. A **szótártan** vagy **lexikográfia** a szótárszerkesztés elvi és gyakorlati vonatkozásait vizsgálja. A szótanhoz tartozik még a **szófajtan** meg a **szóalaktan** vagy **morfológia** is. Az elsőnek a nyelv szófaji rendszere, a másodiknak a szó szerkezeti felépítése a tárgya. Az **etimológia** történeti jellegű tudományág: vizsgálata a szavak eredetének felderítésére irányul.

I. SZÓKÉSZLETTAN (LEXIKOLÓGIA)

A MAI MAGYAR NYELV SZÓKÉSZLETÉNEK MENNYISÉGI VIZSGÁLATA

A szókészlet mennyiségi vizsgálatának egyik szempontja az, hogy **mekkora, hány szóból áll a szókészlet**. A szókészlet, illetve a szókincs nagyságának meghatározása régóta foglalkoztatja a nem szakmabelieket és szakmabelieket egyaránt. A problémát azonban elméleti és gyakorlati nehézségek miatt tökéletesen megoldani nem is lehet. Ez nem a nyelvtudomány tehetetlenségéből fakad, hanem a szókészlet sajátos természetéből.

A szókészlet nagyságának meghatározását nehezítő **elméleti** okok közül első helyen említhetjük a szavak többértelműségét (poliszémia), azonosalakúságát (homonímia) és a többalakúságát (polinímia). A *körte, ágy, kő, föld* stb. többjelentésű szavakat voltaképpen annyi szónak tekinthetnénk, ahány jelentésük van, mégis a szóstatistikákban egy szónak számítanak; a homonima-csoportok egyes tagjait viszont külön szavakként tartjuk nyilván (*vár¹* ige – *vár²* főnév, *lép¹* ige – *lép²* – *lép³* főnév, *sejt¹* ige – *sejt²* főnév stb.). Az alakváltozatokkal kapcsolatban is felvetődik az a kérdés, hogy a *leány, lány, jány; azután, aztán; benn, bent* stb. egy szó-e, vagy annyi, ahány az alakváltozat. Az ilyen, könnyen felismerhető, világosan összetartozó többalakú szavakat mégis egy szónak szoktuk tekinteni. További nehézséget jelent annak eldöntése, hogy a képzett szavakat külön kell-e számolni, és hogy minden lehetséges képzést figyelembe kell-e venni. Mert egészen más eredményre jutunk akkor, ha pl. az igék igeneves származékait külön szavakként kezeljük, mint ha csak a tömorfémákat vesszük figyelembe. Nincs éles határ a szókapcsolatok és a szóösszetétel között sem: van *boros pohár* 'borral teli pohár' és *borospohár* 'pohárfajta', *magyar tanár* 'magyar nemzetiségű tanár' és *magyartanár* 'magyar nyelv és irodalom szakos tanár', *tíz próba* 'tíz darab próba', *tízpróba* 'dekatlon' (sportág). Ezeket hogyan tartjuk nyilván: külön egységként tekintjük az összetett szót is meg a szókapcsolatot is? A szókapcsolatot magát vegyük számba, vagy pedig csak a szókapcsolat egyes tagjait? Más elméleti nehézségek is vannak. Például a magyar szókészlet állományába a szinonimaként használt idegen szavak (*geroprofilaxia, rocker, szponzor, lobb, kompjuter, fájl, lízing*) mennyire tartoznak bele? Az elavult vagy elavulóban lévő szavak (*új, főszolgabíró, pionír, sztahanovista, politbűró, központi bizottság, munkaverseny* stb.) vajon már nem, a frissen keletkezett szók, a neologizmusok (*jövőkutatás, génmanipuláció, ózonlyuk*) pedig még nem számítandók bele a mai magyar nyelv szókészletének állagába? Számításkor csupán a köznyelv szavait vegyük figyelembe, vagy pedig a tájszavakat, szakmai műszavakat, tolvajnyelvi szavakat is? A tulajdonnevek kimaradhatnak-e? Stb.

A szókészlet nagysága megállapításának **gyakorlati** nehézségei sem kicsinyek, hiszen az eredmények függenek a gyűjtőtől, a gyűjtés módjától stb. S miközben a szószámlálás folyik – ez évekig is eltarthat –, már keletkeznek új szók, és elavulnak mások.

Mindezekből az következik, hogy a szókészlet nagyságára vonatkozólag csak **becslések** lehetségesek, nem pedig pontos felmérés. Ezek a becslések szótárak adatain alapulnak. A készülő akadémiai nagyszótár eddigi anyaggyűjtése alapján végzett számítások azt mutatják, hogy – a képzéseket, tájszókat, műszókat stb.-t is beszámítva – mintegy 800 000-re tehető a magyar nyelv összes szavainak a száma, ha figyelmen kívül hagyjuk a *szépen, nagyon*-féle határozó(szó)kat meg az igeneveket. Ha ezeket is számításba vesszük, 1 065 000-re becsülhetjük a magyar szókészlet nagyságát. Vagyis a magyar szókészlet kb. másfél millió szó halmazának tekinthető.

„Mekkora lehet tehát a mai magyar nyelv szókészlete?” – teszi fel a kérdést újabban Seregy Lajos. Válasza ez: „Ha csak az alapszavakat vesszük figyelembe, s ezek közül is csak a nyilvánvalóan magyar közszavakat, akkor viszonylag kicsi. Ha csak a legszélesebb hibahatárokat vesszük figyelembe, arra az eredményre juthatunk, hogy a mai magyar élő beszédben és írásban helyesen használt köznyelv alapszavainak száma 15 és 20 ezer között van.

Ha minden létező, valóban használt képzett és továbbképzett, összetett és többszörösen összetett köznyelvi szót vesszük számba, ezek összmennyisége több millió. Gondoljuk meg, ha azt feltételezzük, hogy egy igéhez átlagosan öt igekötő kapcsolható, illetve egy főnév csak öt szóösszetételben szerepelhet (megjegyzem, van olyan, amely több ezerben!), az előbbieken taglalt félmilliószám (alap- és képzett szavak) megötszöröződik.

Ha a korábbi megszorításokat figyelembe véve a szókészletbe tartozónak számítjuk a magyar szaknyelvek terminológiáját és nomenklatúráját, akkor nem túlzás, ha több mint tízmillió szóról beszélünk.

Ha a tulajdonneveket a fentieket figyelembe véve szintén a szókészlet elemeinek tartjuk, akkor több tízmillió magyar szóról beszélhetünk.

Ha azt vesszük számba, hogy a ragok és jelek hozzáadásával a legtágabb értelemben vett magyar szóállománynak hány toldalékos származéka létezik, akkor ez a szám több tízmilliárdnyi.”

Nemcsak a közösség szókészlete nagyságának felmérése, de az **egyéni szókincs** megszámlálása is roppant nehéz feladat, bár itt természetesen könnyebb kielégítő eredményre jutni.

Az eddigi vizsgálatok és becslések alapján egy 14 éves gyermek 6–7000, egy átlagos műveltségű felnőtt 10 000 szót használ, a műveltebbek szókincsének nagysága az 50 000-et is eléri. Egyes költők és írók szókincsét már megszámlálták. Arany János 23 000 szót használt kisebb költeményeiben. A Petőfi-szótárban mintegy 30 000, a Juhász Gyula-szótárban 12000 címszó található. (Az értelmező szótárak közül a legtöbb címszó a CzF.-ban van, 110 784, az ÉrtSz.-ban 60 000, az ÉKSz.-ban 70 000 a címszavak száma.)

Az egyéntől használt szavak száma (az **aktív szókincs**) az általa ismert szavakénál (a **passzív szókincsnél**) természetesen kisebb.

A szókészlet mennyiségi vizsgálatának másik szempontja a **szavak gyakorisága**. A gyakorisági vizsgálatok eredményeképpen jönnek létre a gyakorisági listák és szótárak. Ezekben a szavak gyakoriságuk csökkenő sorrendjében követik egymást.

A szavak gyakoriságának tanulmányozása elméleti és gyakorlati szempontból is jelentős.

Íme a gyakorisági vizsgálatok alapján tett/tehető néhány megállapítás.

A szó gyakorisága fontosságának fokmérője. A fontosság nemcsak az előfordulási számtól függ, hanem attól is, hogy hányféle (típusú) szövegben/beszédrészletben szerepel a kérdéses szó.

A csökkenő gyakoriság szerint rendezett szólistákban Guiraud nyomán négy réteget lehet megkülönböztetni. 1) Az első csoport a **formaszavaké** (névelő, névutó, prepozíció, névmások, határozószó stb.), amelyek a szövegnek kb. felét adja ki. 2) A második zónába a szöveg 9 százalékat kitöltő **témaszók** tartoznak, 3) a harmadikba az **alapszók** (a szöveg 40 százaléka) és 4) végül a negyedikbe a legritkább szavak, a **jellemszavak**. A rétegek arányai nyelvenként és minták szerint változ(hat)nak, de mindenféle gyakorisági szó-listában kitapinthatók ezek a jelentésánál is összefüggő szórétegek. Guiraud vezette be – ugyancsak a gyakoriság alapján – a **kulcsszó** (mot-clé) fogalmát is.

Kulcsszó például Tóth Árpádnál a *bús*, Baudelaire-nél a *volupté* ('gyönyör'), a *démon*, az *extase* ('elragadtatás'), Juhász Gyulánál a *világ*, az *élet*, Szabó Lőrincnél a *tud*, *lát*. A kulcsszavak meghatározásához szükség van a nyelv gyakorisági szótárára és az illető író, költő, nyelvi réteg gyakorisági listájára. Például jelölje az f_1 a *bús* szó gyakoriságát a magyar nyelvre vonatkozóan, f_2 pedig ugyanezen szó gyakoriságát Tóth Árpád költészetében. Itt azért kulcsszó, mert sokkal gyakoribb, mint a köznyelvben: $f_1 < f_2$.

A gyakorisági vizsgálatok során azt is megállapították, hogy a nyelvi művek jelentős részét általános jelentésű grammatikai szók alkotják, és minden nyelvben kevés szó nagyon gyakran ismétlődik. A nyelveknek ez a tulajdonsága nyelvi univerzálénak tekinthető.

A grammatikai szók gyakorisága a nyelv objektív törvényszerűsége, amely az egyén akaratától függetlenül érvényesül, Aki regényt, verset, drámát, levelet stb. ír, vagy beszédet tart, társalog valakivel, szándékától függetlenül (anélkül, hogy erre különösebben törekednék), használja anyanyelve névelőit, prepozícióit (ha névelő, illetőleg prepozíció létezik az adott nyelvben), határozószóit stb. A német nyelven beszélők például a *der, die, das, zu, in, an, von, nicht, ist, so*, az oroszok az *u, как, на, не, так, что*, a románok a *și, în, la, cu, cine, ce, care*, a magyarok az *a, az, egy, és, meg, ez, fel, is, be, amely* szavakat. E szócsoporthoz – nagy gyakoriságuk és fontosságuk mellett – azzal is megkülönböztethetők más szóhalmazoktól, hogy hangalakjuk általában a legrövidebb, és a jelentésszámuk a legmagasabb, vagyis **a szó gyakorisága, hosszúsága és jelentésszáma között szoros kapcsolat, korreláció van.**

A szavak gyakoriságának ismeretében hatékonyabbá tehető az idegen nyelv megtanulása. Aki pl. angolul tanul, bizonyára nagyobb hasznát látja, ha már a nyelvtanulás megkezdésekor az olyan gyakran használatos szavakat sajátítja el, mint a *the* 'a, az', *table* 'asztal', a *make* 'csinál, tesz', a ritkábban használatos szavak elsajátítására csak később kerít sort: *tonsillitis* 'mandulagyulladás', *duplicating-machine* 'sokszorosító gép', *moonlite* 'holdvilágos', bár az ilyen szavakra is szüksége lehet bizonyos beszélgetésekben vagy levelezésben. A gyakori szavak megtanítása az egyén aktív szókincsét növeli. Az ún. szótárminimum összeállítása ezt a célt szolgálja. A szavak gyakoriság szerint rendezett listája arra is fényt derít, hogy a gyorsírásban milyen szavakat érdemes rövidíteni.

A MAI MAGYAR SZÓKÉSZLET TAGOLÓDÁSA

A szókészlet nem pusztán szóhalmaz, hanem több szempontból rendszert alkot: bizonyos szavak csoportjai rétegekbe, kategóriákba tömörülnek. E rétegek, kategóriák azonban nincsenek egymástól élesen elhatárolva, kevésbé zártak, mint a nyelvtani rendszer kategóriái.

A nyelvtudomány a következő szempontból kategorizálhatja a szavakat: 1) társadalmi fontosságuk, 2) az egyes nyelvváltozatokhoz való viszonyuk, 3) élőnyelvi felhasználásuk, 4) eredetük, 5) a használó egyénhez való viszonyuk szerint, 6) stilisztikai szempontból és 7) egyéb szempontok szerint.

A felsorolt szempontok alapján elkülönülő kategóriák azonban – mint említettük – nem merevek, lezártak, mert a szókészlet állandó mozgásban, változásban van. Kihalnak belőle szavak: *isa* 'bizony', *rér*, *süv* 'sógor', *jó* 'folyó', *szád* 'nyílás' stb. Új szavak keletkeznek: *kenőpénz*, *magánosítás* stb. Egyik rétegből átkerülnek szavak a másikba, például a szaknyelvből a köznyelvbe: *kombájn*, *rakéta*, *úrhajó*, *vitamin* stb.; a nyelvjárásból a köznyelvbe: *betyár*, *szobor* stb. A stilisztikai rétegekben is történhetnek elmozdulások. Például a tudomány műszavait felhasználhatja a publicisztikai, szónoki stílus is (pl. *azonos hullámhosszon*). Ha a szavakat nem a szokásos körökben alkalmazzuk, stilisztikai értékük megváltozik, stilisztikum keletkezik. Egészen más például a *kéz* szó stílusértéke a köznapi beszédben, mint a *sors keze* metaforában. Mennél nagyobb a különbség a szó szokásos és új felhasználási helye és köre között, annál nagyobb a stílushatás.

1) A szókészlet tagolódása a szavak társadalmi fontossága szerint

Egy nyelv teljes szókészlete minden létező szót magában foglal, de a szavak társadalmi fontossága nem azonos. Ilyen alapon elkülöníthető egymástól az **alap-** és **kiegészítő szókészlet** vagy **peremszókincs**.

Az **alapszókészlet** a teljes szókészlet magva, törzsállománya. Az ide sorolható szavakra a következők jellemzők:

Fontosak: nélkülük a nyelvi kommunikáció nem mehet végbe, hiszen olyan dolgokat, minőségeket, cselekvéseket stb. neveznek meg, amelyek nélkül az élet elképzelhetetlen: *kenyér*, *lámpa*, *zöld*, *sok*, *jár* stb. – **Össznépi jellegűek**, vagyis a társadalom minden tagja ismeri és használja őket: *kés*, *iszik*, *sárga* stb. – **Régi tagjai a szókészletnek:** az ide tartozó finnugor eredetű szók (*fül*, *haj*, *úszik*, *megy*, *három* stb.) több ezer éve, az alapszókészletbeli jövevényszók (*bika*, *szőlő*, *asszony*, *polgár*, *piac* stb.) több évszázad óta élnek nyelvünkben. – **Nagy a szócsaládjuk**, azaz számos képzett szó alakult belőlük, illetve összetett szó velük: **fej:** *fejes*, *(le)fejez*, *fejű*; *fejfedő*, *fejvadász*, *búzafej*, *lábfej* stb. – Az ide tartozó szók jórészt **többjelentésűek:** *ad*, *jár*, *megy* stb.

Az alapszókészlet szavai között vannak tőszavak (*ég*, *fut*, *nyár*, *tíz* stb.), származékszók (*asztalos*, *vízi* stb.), összetételek (*szemüveg*, *egymást* stb.).

A **kiegészítő szókészlet** jellemző vonásai a következők:

Kevésbé fontos elemei a nyelvnek, mert a társadalom egésze számára maga a szó jelölte dolog is kevésbé lényeges: *lovag, lőcs, fogmeder, kékfestő* stb. – **Nem össznépi** jellegűek, azaz nem mindenki használja őket, csak kisebb-nagyobb közösségek: *bordásfal, diszpécser, habarcs, lombik, lopótök, lornyon* stb. – **Rövid ideje** vannak a nyelvben: *képernyő, szélesvásznú, úrkabin*, stb., vagy csak rövid ideig voltak használatban: *éleny* ('oxigén'), *gépely* (>*gép*), *kinemaszkóp, újdondász* ('újságíró') stb. – **Társtalan szavak**, azaz nincs vagy alig van szócsaládjuk. Például *abbé, evakuál, zebu* stb.

Megfigyelhető, hogy az alapszókészletbe tartozó szavak származékai vagy a velük alakult szóösszetételek nemegyszer a peremszókészletbe kerülnek: *hiba* (a) – *meghibásodás* (p), *magán* (a) – *magánosítás* (p), *név* (a) – *névesít(és)* (p), *pont* (a) – *pontosít* (p), *por* (a) – *porított* (p), *had, ügy* (a) – *hadügy* (p), *vak, ablak* (a) – *vakablak* (p) stb.

Az alap- és kiegészítő szókészletet nem lehet élesen elválasztani egymástól. Állandó az áramlás, vándorlás közöttük. Minden új szó a szókészlet külső rétegeiben kezdi az életét, s a tőle jelölt dolog fontosságától függően gyorsabban vagy lassabban kerül egyre közelebb a szókészlet magjához. Így például ma már az alapszókészlethez számíthatjuk a *benzin, beton, rádió, telefon* szót, jóllehet viszonylag nem rég használatosak nyelvünkben, néhány évtizeddel ezelőtt még peremszókészletbeli szavak voltak. Természetesen az ellenkező folyamat is lejátszódhat. Az egykor alapszókészletbe tartozó *új, patyolat* stb. szó ma már a szókészlet peremén helyezkedik el, valamikor széles körben használt szók háttérbe szorúlnak újabbakkal szemben: a *literatúra-t, poéta-t* kiszorította az *irodalom, költő* stb.

A szóállomány mennyisége és a szavak forgalmi értéke szempontjából az alap- és peremszókészlet fordított arányban áll egymással. Az előbbi a nyelv viszonylag kis számú szavát foglalja magában nagy forgalmi értékkel, az utóbbi a szókészlet nagyobb hányadát öleli fel, de ezeknek a szavaknak kisebb, néha egészen jelentéktelen a forgalmi értéke.

2) A szókészlet nyelvváltozatonkénti rétegződése

A nyelv használatában él. Az élő nyelvhasználat sohasem egységes. Egy magyar nyelv van ugyan, de használata változatokat eredményez. Ezeket újabban nyelvi rétegeknek nevezik. Vizsgálatuk nyelvészeti szempontok alkalmazását igényli. A nyelvváltozatok egymástól alapvetően szó- és kifejezőkészletükben különböznek, a nyelvtani szabályok és a hangzás különbségei nem jellemeznek szükségszerűen minden nyelvváltozatot.

A magyar nyelvváltozatok összessége a magyar (nemzeti) nyelv. Ennek belső tagolódása az alábbi képet mutatja:

A) Normatív nyelvváltozatok:

- a) irodalmi nyelv (főleg írott változat): ide tartozik a szépirodalmi nyelv, esszényelv, az értekező próza nyelve, sajtónyelv stb.
- b) köznyelv (főleg beszélt változat): ilyen például a színpadi nyelv, a szónokok spontán pódiumnyelve, a tanárok katedranyelve, az utcai nyelv stb.

B) Területi nyelvváltozatok: a népnyelv (szinte kizárólag szóbeli változat):

- a) nyelvjárástípusok;
- b) helyi nyelvjárások.

C) Társadalmi nyelvváltozatok:

- a) csoportnyelvek, szociolektusok (írott és beszélt változatok): szaktudományos, szakmai és műhelynyelvek; kismesterségek, munkálatok nyelve, a hivatal, a mozgalom nyelve stb.
- b) hobbinyelvek (szabadidőben űzött foglalatosságok, szórakozások szerint: sportnyelvek, játékok nyelve, vadásznyelv, horgásznyelv stb.)
- c) életkori nyelvváltozatok (a szocializációs folyamat szakaszainak átmeneti nyelve: gyermeknyelv, dajkanyelv, diáknyelv, katonanyelv stb.).
- d) argó (tolvajnyelv, jassznyelv, szleng).

A) Normatív nyelvváltozatok

a) Az irodalmi nyelv szavai

Valamennyi nyelvváltozat közül az irodalmi nyelv a legfontosabb, hiszen egységes, normatív jellegénél és stilisztikai differenciáltságánál fogva ez az uralkodó nyelvhasználati forma. Ezt használják a művelt emberek, ezt alkalmazzák az iskolában, a sajtóban, a rádióban, televízióban. Az irodalmi nyelvnek két megjelenési formája van: az **írott** és a **beszélt** változat. Ez utóbbit köznyelvnek is szokás nevezni. A közöttük lévő különbség elsősorban stilisztikai természetű, ez az írás és beszéd egymástól sokban eltérő sajátosságaival függ össze. Az írott változat gondosabb, csiszoltabb, mint a beszélt nyelv. Ez utóbbi fesztelenebb, kevésbé kötött formákat is megtűr. Az írott változatra az is jellemző, hogy szóállományának nagyobb a belső tagoltsága, mint a beszélt nyelv, hiszen több stílusneme van, s ezekben többé-kevésbé eltérő szóhasználat figyelhető meg.

Az írott változat stílusnemei közé a **tudományos**, a **hivatalos**, a **publicisztikai** és a **szépirodalmi stílust** soroljuk. A beszélt nyelvnek két fontosabb stílusneme ismeretes: a **szónoki** és a **társalgási stílus**.

A **tudományos stílus** szókincsére főként a tudományszakonként váltakozó műszavak és műkifejezések (terminus technicusok) nagyszámú előfordulása jellemző. Az irodalomtudományban például ilyen műszavak és műkifejezések használatosak: *cselekmény, líra, elvárás-horizont*; a nyelvtudományban: *hangtörvény, mondatstruktúra, szófajváltás*; a matematikában: *binom 'két tag összegéből álló matematikai kifejezés (a+b)', halmaz, racionális szám*; az anatómiában: *felszálló idegpályák, szürkeállomány* stb. Továbbá jellemző a tudományos stílus szóképzésére az, hogy még egy tudományszakon belül is meglehetősen differenciált, valamint az, hogy szóállományból hiányoznak a festői erejű szavak, kifejezések, szólások, a tájszavak, az archaizmusok, a zsargonszavak.

A **hivatalos stílus** szóképzésében szintén találunk sajátos szavakat, szóértékű kifejezéseket, olyanokat, amelyek csak a hivatalos ügyintézők nyelvében honosak: *akta, iktat, felhatalmazás alapján, hatályon kívül helyez, megerősítést igényel, perrendtartás, ügyfél* stb.

A **publicisztikai stílus**, a sajtó szóhasználatában szintén megfigyelhetők sajátos vonások. A publicisztikának az a feladata, hogy tájékoztassa az olvasókat a politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési élet aktuális eseményeiről, hogy ezeket kommentálja és mozgósítsa olvasóit. Ezért a közíró főleg azokat a szavakat meg kifejezéseket részesíti előnyben, amelyekkel hatásosan tudja kifejezni mondanivalóját. Számos frissen ható szót és átvitt értelmű, képes kifejezést használ, s ezzel dinamikus jelleget kölcsönöz stílusának. Például *a cenzúra sírból kinyújtott keze, a közös véráldozat parancsa, a szabadság elemi aritmetikája*. Mondatpéldában: A föld *energiaéhsége* kezd elviselhetetlenné válni. A jövő felé rohanásban az emberiség tarkóján érzi a hőerőművek ziháló *leheletét* stb. Mivel a publicisztikai írások az élet valamennyi területét átfogják, ezért természetes, hogy valamennyi tudományszak, művészeti ág, szakma sajátos szava előfordul bennük. Például: *alkotmánytervezet, kormányrendelet, tanügyi törvény* (jogi műszó/kifejezés), *gazdasági hatékonyság, gazdasági mutató, rentabilitás* (közgazdasági műszó/kifejezés), *pálya-kiigazítás, ürprogram* (ürrepülési szakszó), *fóliaház, talaj-előkészítés, ültetőpálca* (mezőgazdasági szakszó), *furnírnemesítő eljárás, hidraulikus emelődaru* (műszaki terminus technicus) stb. A sajtó nyelve nem egyöntetű. Szókincsének is szinte rovatonként sajátos jegyei figyelhetők meg. Vannak azonban a publicisztika szókincsének általános jellemzői is. Ide tartozik a többi között a helyet, időt, ismert személyeket megnevező szavak nagy száma, valamint a címekben a hatásos szókapcsolatok szerepeltetése: *Kinek az erdejét vágják? Három kérdés, melyekre nem várok választ. Megint rossz lóra tettünk? Mi lesz veled, Főtér? Naprakorgó* stb.

A **szépirodalmi stílus** szókészlete az irodalmi nyelv írott változatának stílusnemei közül a leggazdagabb, legváltozatosabb, legtagoltabb. Benne bármelyik nyelvhasználati terület sajátos szava előfordulhat. Nagyon gazdag peremszókészletbeli szavakban.

A legszembetűnőbb e szókészletben a képes értelmű és árnyalt hangulatú szavak és szókapcsolatok nagy változatossága. A szépirodalmi stílusban igen sok egyéni szóalkotás, szokatlan képzettársításon alapuló kifejezés szerepel. Például: „Erős, bántó, ködös volt Május, / E *fagybabotló*, léha hónap / S rossz lelkű *pötty-városi* uccán / Sárban hordtam a lobogómat, ...” (Ady: A visszahozott zászló). „Fütkészve körbe *guggoltak* a bokrok / a város peremén” (József Attila: Levegőt!). „a *csilló* könnyűség lebeg!” (Uó.: Esmélet). „A hegyről hűvös éj *csorog*” (Radnóti: Május). „És *virágozik* tovább a csend” (Tamási).

A szépirodalmi nyelv szókészlete rendkívül differenciált, magába olvasztja a szókészlet vidékenként, foglalkozási ágak, társadalmi rétegek vagy stilisztikai értékek szerint rétegződő elemeit. **Tájszavakat:** „(A macska) Keservesen szemlélődött, s közben-közben a *tonka* (’pisze’) orrát fintorgatva szagolta az avart” (Tamási: Ábel a rengetegben); **tudományos és szakmai műszavakat:** „Egy kis mirigy lóg az agy alsó lapján pontosan közepén, az *agyfüggelék*” (Karinthy: Utazás a koponyám körül); „Miért csak *stroncium-veszélyt* jeleznek a finom műszerek?” (Kányádi: Másolat); **argotikus kifejezéseket:** „olykor pedig bandzsítva azt az italospolcot nézegette, melyet a *góré* (’vendéglős’) lepucolt az éjszaka” (Bálint Tibor: Zokogó majom); **idegen szavakat:** „Tíméa elbámult a víz alatt lakók játékain, olyan volt az, mint egy *amfiteátrum* – madártávlatból” (Jókai: Az arany ember); **archaizmusokat:** „Ott *udvaroltak* az urak a *fejedelemnek* a *napszállat hűsében*, s a *deák* félt, hogy nagy nevetség lesz abból, ha rajtakapják, hogy ő zágoni fenyőlevél-*tobákkal veszejt* meg a török muskotályt” (Móra Ferenc: Bujdosók).

b) A köznyelv szavai

Az irodalmi nyelv beszélt változatának, a köznyelvnek két stílusnemét különítjük el, a szónoki és a társalgási stílust.

A **szónoki stílus** szerepe nem egy tekintetben hasonlít a publicisztikai stíluséhoz, ezért nehéz a határt megvonni közöttük. A szónok valamely ügy, eszme érdekében vagy más-más természetű közéleti eseményekkel kapcsolatban arra törekszik, hogy a hallgatóságot meggyőzze és állásfoglalásra készítse. Ezt a szándékát a nyelvi elemek közül főleg az expresszív hatású szavak és kifejezések találó megválogatásával éri el. Így a szónoki stílusnak a szépirodalmi nyelvvel is sok közös vonása van. Ebben a klasszikus retorikák szabályait alkalmazó stílusnemben a szóhasználat valóságos művészi prózává teszi a közlést. Idézzünk ennek bizonyítására egy részletet Móricznak az Ady ravatalánál elmondott beszédéből és néhány mondatot Márton Áron egyik szentbeszédéből: „Emlékezzetek: az emberiség még nemrégén néma nyomorban hevert, Ady már akkor a szabadságot zengte. A szívek gyáván és mindenbe beletörődve, korbács előtt meghunyászkodva gubbasztottak: Ady Endre mint egy fiatal Isten szállott ki a magasba, s az egekig dobta az új igazságok lángoló ígét. A lelkekben még siket és vak ködök gomolyogtak: az Ady Endre lelkében már tisztán égett a felszabadulás örök fénye”. A Márton Árontól vett szövegrész így hangzik: „Krisztusban szeretett híveim! / A felolvasott evangéliumi szakasz a történelem legizgatóbb jelenetét idézi fel. / Bírói kihallgatás folyik. Krisztus áll Pilátus előtt. Ellenségei vádoltként és megbilincselve hozták ide. / Pilátus meg van győződve az előtte álló Krisztus ártatlanságáról, de a rikácsoló, handabandázó, kórusban fenyegetőző csöcselék előtt megtorpan, és kiesik a tárgyilagos bíró szerepéből. Félt, hogy a mindenre elszánt vezetők a császárhoz mehetnek panaszra. És ezt nem merte megkockáztatni. A császár kegyéhez és az előkelő, jól jövedelmező álláshoz jobban ragaszkodott, mint az igazsághoz. Megalkuszik tehát a helyzettel, s hozzájárul, hogy keresztre feszítsék azt, akiben semmi hibát nem talált. Majdnem kétezer esztendő pergett le azóta az idő homokóráján. A századokat jelentő homokrétegek népeket és a történelem sok hangos szereplőjét temették maguk alá. De Pilátus gyászos alakja változatlan és kísérteties életszerűséggel ott sötétlik a fénylő kereszt drámai hátterében, hogy az áruháza gyalázatával figyelmeztessen az igazság legyőzhetetlen erejére és félelem nélküli szolgálatára minden kort és minden nemzedéket az idők végéig.”

A szónoki stílus az élőszó közvetlen erejével hat, és azonnali állásfoglalásra ösztönzi a hallgatóságot. Ezért nincsenek benne megértést gátló szavak: például csak szűk körben ismert tájszavak, szakszavak és archaizmusok. A szónokok ugyanakkor szívesen élnek olyan szinonimákkal, amelyek az értelmi és hangulati nyomósítást szolgálják, hatásos szólásokkal meg szállóigékkel.

Vannak olyan szónoklatok is, amelyek spontánul hangzanak el. Ezeknek a szóhasználatuk kevésbé gazdag, változatos.

A köznyelv másik stílusneme a **társalgási stílus**, **köznapi beszéd**nek is lehetne nevezni. Az ebben előforduló szavak nagyon változatosak, mivel az e stílusnemhez tartozó közlések a mindennapi élet legkülönbözőbb területein hangzanak el. Közöttük pozitív és negatív hangulatú szavak egyaránt találhatók. Ezek lehetnek **választékos kifejezések**: *Szabad kérnem, fáradjon el hozzám, bocsánat a zavarásért, kérném megmondani* stb.; **familiáris színezetű** vagy **dajka-, gyermeknyelvi elemek**: *anyuci, baba, alukál, tiitü*, 'autó; víz' stb.; **alantas, vulgáris színezetű szavak, szólások**: *barom, pofázik, duma habbal* stb. Ugyanakkor a társalgási stílusban számos **tréfás, humoros** hatású szó, kifejezés is előfordul, különösen az ifjúság, diákság nyelvhasználatában: *döci-döci* 'táncdelután', *házibuli, hábé* 'házimulatság', *lelombozódik* 'vmi miatt elkeseredik', *rögi* 'rögtönzés', *ritka szép haja van* 'kopaszodó' stb.

A szóbeliségben a magyar nyelvterület jelentős részén ma a köznyelvnek egy nyelvjárási színéssel is átszótt változata, az ún. **regionális köznyelv** járja inkább, mintsem a viszonylag nagyobb fokú egységességet feltételező tiszta köznyelv. A regionális köznyelvben jelentkező nyelvjárási sajátosságok lehetnek hangtaniak, nyelvtaniak, de szókészletbeliek is. Természetesen bennünket most közelebből ez utóbbiak érdekelnek. A Magyarország határain kívüli magyarság köznyelvében/köznyelveiben a helyi magyar nyelvjárásokból származó tájszavakon kívül olyan szavak is jelentkeznek, amelyek a (magyar–román, –ukrán, –szlovák, –szerb, –német) kétnyelvűséggel és kevertnyelvűséggel összefüggésben az államszervező (román, ukrán, szlovák, szerb, osztrák) nép nyelvéből vagy ennek közvetítésével, ennek hatására kerültek át a romániai, kárpátukrajnai, szlovákiai, a volt jugoszláviai, ausztriai magyarság nyelvhasználatába, regionális köznyelvébe. A romániai magyarság nyelvében például ezek a szavak regionális köznyelvi szókészleti elemnek számítanak: *aragáz* '1. (palackozott) propán-bután gáz; 2. propán-bután gáztűzhely; 3. propán-bután gázresó', *árdé* 'zöldpaprika' (Székelyföld), *borvíz* 'ásványvíz' (uo.), *buletin* 'személyazonossági igazolvány', *doszár* '1. irattartó (mappa), iratgyűjtő, iratrendező; 2. iratcsomó', *döblec* 'sütőtök', *ejsze* 'talán' (Székelyföld), *fuszulyka* ~ *paszuly* 'bab', *gogosár* 'paradicsompaprika', *hencser* 'dívány', *kap* 'talál', *kirbáj* 'búcsú a sváb templomban' (Szatmár és vidéke), *klobec* 'báránybórsapka' (Bánság), *kotárka* 'kukoricagóré' (uo.), *majorság* 'baromfi', *málé* 'kukorica', *muló* 'szerencsétlen, ügyetlen' (Szatmár és vidéke), *mutuj* 'ua.', *pityóka* 'burgonya', *pix* 'golyóstoll', *prefix* 'hívószám', *pulya* 'gyerek' (Szatmár és vidéke), *rendruha* '(ünneplő) öltöny' (Székelyföld), *törökbúza* (Székelyföld), *világít* 'halottak estéjén a temetőben gyertyát gyújt', *vinetta* 'törökparadicsom, padlizsán'.